

I bondens hyller. En 1700-talls bonde og hans bøker

Av Lis Byberg

Høgskolen i Oslo

Innledning

1700-tallet var en spesiell tid når det gjaldt bøker og lesning. Mot slutten av århundret markerte en ny genre seg sterkt: Opplysningslitteratur rettet mot den vanlige kvinne og mann. Denne type bøker ble trykket i oktavformat eller mindre, på samme måte som den folkelige, oppbyggelige litteraturen. Store deler av befolkningen, også bondebefolkningen, behersket lesekunsten, hvilket i seg selv bidrar til å forklare den økte produksjonen av bøker, siden markedet for bøker dermed var større enn tidligere.

Holdningene til hva bøndene burde lese, hva slags kunnskap de burde få tilgang til, varierte imidlertid, også blant opplysningsmennene. Mange prester og embetsmenn var bekymret for at hvis bøndene fikk for mye kunnskap, så ville de ikke lenger ønske å være bønder, men søke seg til andre yrker, kanskje mindre slitsomme. Biskop Bech i Akershus stift hevdet at «enhver stand må gis en med sin stands besynderlige bestemmelse passende oppdragelse». Derfor var det ikke så mye allmuen behøvde vite, mente han.¹ Stiftsamtmann Moltke i Akershus stift er en av dem som advarte mot at bonden skulle få mer kunnskap enn han akkurat trengte, hvis han skulle forbli en rolig og lykkelig borger i staten. Han mente at de fag bonden burde få opplæring i, skulle være «(...) Religionens Sandhed, Moralen, skrive og regne, og om mueligt, de Deelee af Oekonomien, som kan veylede Bonden til bedre at dyrke sin Jord, og at forædle til egen og Statens Vel, de Producter Naturen skienker ham».²

Sogneprest Gunder Langberg trakk i tillegg frem behovet for undervisning i morsmålet. Dermed fikk barna tilgang til ord og begreper som var nødvendige for å tenke.³ Det man spesielt var redd for, var at bøndene skulle delta i en kritisk samfunnsdebatt. Bregnsbo, som har gått igjennom prekensamlinger fra perioden 1775–1800, sier om geistlighetens syn: «Retten til å kritisere øvrigheden og deltage i samfunnsdebatten syntes ikke at skulle gælde for bønder».⁴ Holdningen om at bonden skulle forbli lykkelig i sin stand, ble imidlertid hos enkelte kombinert med et ønske om at bonden skulle ha tilgang til betydelig mer variert og omfattende kunnskap enn det aller mest nødvendige.

Opplysningsbevegelsen i Danmark-Norge hadde en praktisk-rasjonalistisk retning, men var religiøst motivert, påpeker Nettum. Han har satt opp fire punkter som han mener viser målsetningen for datidens opplysningsarbeid:

1. Opplysningsarbeidet skulle gi elementærkunnskaper og fagkunnskaper, spesielt innen jordbruket for å skape bedre materielle kår.
2. Opplysningsarbeidet skulle bidra til økt sedelighet, skape gode borgere, og motarbeide dorskhet, sløvhed, drukkenskap, betleri osv.
3. Opplysningsarbeidet skulle motarbeide overtro, gamle fordommer og lignende.
4. Opplysningsarbeidet skulle – ved å gi en innføring i naturforskningen – utbre ideen om Guds storhet.⁵

En som kan sies å drive sitt opplysningsarbeid ut fra denne målsetning, var biskop Peder

Biskop Peder Hansen var en sentral opplysningsmann i Kristiansands stift den perioden han virket der. Både leseselskap for bønder og utbygging av skoletilbudet til allmuen var blant hans kampsaker. Foto: Ivar Hamre.

Hansen. Han tilhørte de rasjonelle prestene som hadde studert både i Halle og Jena, slik sett fulgte han samme rute som biskop Gunnerus i Trondheim hadde fulgt rundt 30 år tidligere.⁶ Under tiden som biskop i Kristiansands stift arbeidet han energisk med flere av hjertesakene sine. Både barn og foreldre måtte utvikle smaken for kunnskap og dyd. Han mente at kunnskap var for sjelen hva sunn og næringsrik mat var for kroppen. Han beklaget seg over at bonden ser solen stå opp om morgenen og ned om kvelden, men han vet ikke noe om hvor den kommer fra og hvor den går. Bonden ser at det regner eller snør, men vet ikke hvordan skaperen frembringer disse fenomenene, Og fordi bonden mangler kunnskap om naturen, blomstrer overtro og redsel. Virkemidlene biskopen satset på for å sikre bøndene og deres barn kunnskap, var skolen, utdanning av skoleholdere, samt opprettelse av leseselskap for bøndene i stiftet.

For å sikre at de valgte de riktige bøkene, utarbeidet han lister. Disse var først håndskrevne, senere lot han dem også trykke i sitt tidsskrift *Archiv for Skolevæsenets og Oplysnings Udbredelse i Christiansands Stift*. Da jeg gjennomgikk listene hadde jeg ventet at religiøs litteratur skulle være dominerende, men det var ikke tilfelle. Rundt 7 % falt med sikkerhet innenfor dette området.⁷

Lister over bøker man anså passende for bondestanden, var også et grep det Danske Landhuusholdningsselskab valgte. Medlemmer i selskapet, som i de norske landhuusholdningsselskapene, var embetsmenn og det øvre borgerskap, men formålet var å nå ut til bøndene for å stimulere nyrydding, grøfting, og bygging av steingjerder og steinfjøs.⁸ Landhuusholdningsselskabet hadde i lengre tid støttet opprettelsen av små boksamlinger for allmuen, både gjennom konkrete bokgaver og gjennom premieringer. De var imidlertid slett ikke fornøyd med hvilke bøker som ble anskaffet lokalt, og de bemerket at «ikke alle Samlere have været lige heldige eller strænge i deres valg». Et problem var at selv om mange gjerne ville hjelpe bøndene med tilgang til bøker, så visste de ikke alltid hvilke titler som var de beste eller de mest passende innenfor de enkelte fagområder. Ut fra hva de visste om tingenes tilstand, bestemte de seg for å utarbeide en *Fortegnelse over Skrifter passende for den dansk-norske Landalmue*.⁹ Listen omfattet ca 290 innførsler og inneholdt et variert tilbud, både hva gjaldt emnevalg og vanskelighetsgrad. At listen var et godt hjelpemiddel da den kom, er åpenbart.

At filantroper, ikke minst innen geistligheten, opprettet boksamlinger for bønder, eller leseselskap som biskop Peder Hansen gjorde i Kristiansands stift,¹⁰ skal også ses som et uttrykk for at det fantes en interesse for boklig kunnskap blant bøndene. Både Apelseth og Eide har vist at flere bønder også bygget opp egne,

Landhuusholdningsselskabets liste omfattet 290 bøker og var ment som et hjelpemiddel for dem som opprettet mindre boksamlinger for allmuen. Foto: Det Kongelige Bibliotek, København.

mer varierte boksamlinger, noen av en uventet størrelse.¹¹ Selv har jeg i min forskning kommet over to bønder på Sørlandet som hadde boksamlinger som biskop Hansen omtalte i svært positive ordelag.¹² I denne artikkelen vil jeg konsentrere meg om den ene av disse: Gunder Knutsen Løvslund. Biskopen var fornøyd med Gunders valg av bøker. Han sier «at Manden ellers ikke har samlet uhædlig, det beviiser nogle Skrifter, hvilke jeg af hans Samling, som besta-

aer af 98 Nummere, her vil nævne».¹³ Senere fortsatte Gunder å kjøpe bøker, slik at da han døde ca 10 år senere, omfattet samlingen minst 160 titler. Dette gjorde det interessant for meg å se nærmere på Gunders samling. Det faktum at biskopen snakket positivt om ham og bøkene hans, fikk meg til å anta at opplysningslitteraturen ville være dominerende i samlingen. Dermed ville den skille seg markant fra Fets hovedfunn, som viste at bøndene primært eide religiøs litteratur.

For å kunne vurdere i hvilken grad Gunders valg av bøker stemte overens med hva man fra toneangivende opplysningsmenn mente at bønder burde lese, valgte jeg å foreta en sammenligning med Landhuusholdningsselskabets liste. Denne listen er i dag den mest omfattende og systematiserte kilde vi har til hva man mente bønder burde lese, hvilken kunnskap bønder burde få. En tidligere mindre studie hadde påvist klare fellestrekk, både når det gjelder emnevalg og også i noen grad tittelvalg mellom bøkene i Hansens leseselskap og bøkene på Landhuusholdningsselskabets liste.¹⁴

I artikkelen vil jeg først gi en kort presentasjon av bonden Gunder, for deretter å gjennomgå boksamlingen, fulgt av en drøfting av hva jeg har funnet, herunder likheter og forskjeller mellom Gunders og Landhuusholdningsselskabets bokvalg. Jeg vil forvente flere sammenfall. Likeledes vil jeg kommentere aspekter ved samlingen som var uventet, ut ifra at det var en bonde som eide bøkene. Avslutningsvis vil jeg undersøke om vi kan finne noen spesielle grunner til at nettopp Gunder kjøpte så mange bøker.

Bonden Gunder og hans boksamling

La meg gi en kort presentasjon av Gunder før jeg går videre til hans bøker. Her støtter jeg meg primært på hva lokalhistorikerne forteller.

En kort biografi

Gunder ble født i 1744 i Finsland sogn i Bjel-land prestegjeld.¹⁵ Han var godt forankret i lokalmiljøet. Faren hadde overtatt gården etter sin far. Etter at faren døde i 1770, overtok Gunder som eldste sønn. Gunder giftet seg med datteren på nabogården, Ragnhild, og de fikk ni barn. Da Gunder døde i november 1809, 65 år gammel,¹⁶ overtok eldste sønnen Knud, men han døde etter tre år, og gården gikk til nest eldste sønn, Kristen.¹⁷

Når jeg trekker frem disse overtakelsene, er det av to grunner. For det første viser hendelsesforløpet at det er snakk om en gård som går i slekten. For det andre gir skiftene i forbindelse med dødsfallene oss innsikt i verdien på gården. Da Gunder døde, ble gården verdsatt til 350 riksdaler, mens løsøre, inklusive bøkene hans, ble verdsatt til 406 riksdaler. Da nest eldste sønnen måtte overta etter broren sin, ble arven han måtte betale enken etter broren, hele 550 riksdaler. Ifølge Ståle Dyrvik¹⁸ var gårdene til de rikeste bøndene taksert til 800 riksdaler eller mer i 1802. Denne gruppen utgjorde 11 % av gårdbrukerne. Neste gruppe, som utgjorde 27 %, kaller Dyrvik «de velstående». Verdien på deres gårder lå mellom 300 og 800 riksdaler.¹⁹ Gunders gård faller klart innenfor denne gruppen, siden skiftetaksten vanligvis ble satt lavere enn annen takst. Vi snakker altså om en velstående gårdbruker som på ingen måte tilhørte de rikeste i landet. Han kunne likevel bruke penger på annet enn nyttegjenstander. Vi må vel i denne sammenheng se bøger som «unyttige».

Boksamlingen

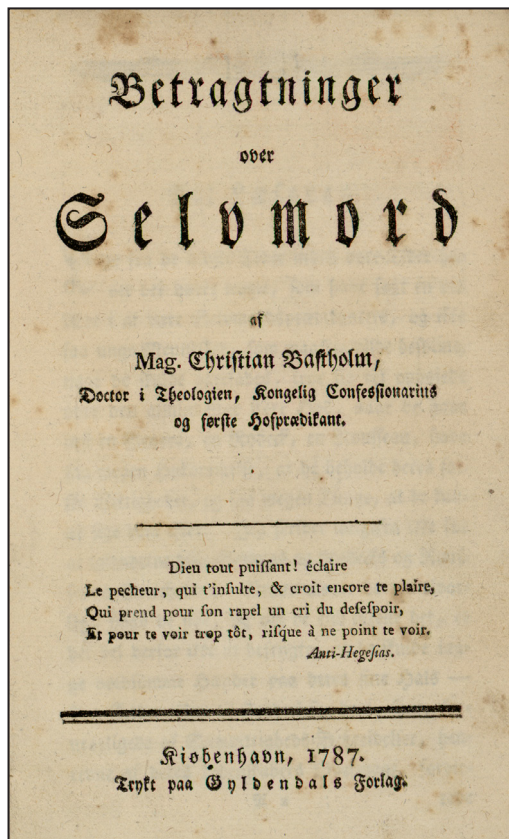
Ut fra hva Gunder selv forteller, vet vi at han virkelig anstrengte seg for å få tak i bøger. Han nøyde seg på ingen måte med å handle med omreisende bokagenter. Han holdt seg orientert om nye bøger ved å lese de *Berlingske Aviser*, som utkom i København.²⁰ Kanskje hadde han

et abonnement. Kanskje hadde han en avtale med noen annen i bygda, som sognepresten, om at han overtok avisen når den var ferdiglest i prestegården. Dette vet vi ikke. Uansett hadde han tilgang til avisen. Det viser at bøkene han kjøpte, med stor grad av sannsynlighet var nyere bøger. Når vi senere skal se på bøkene som inngikk i samlingen, vil vi se at langt de fleste bøkene tilhørte genre som ble spesielt populære nettopp i siste halvdel av 1700-tallet. Flere av bøkene i samlingen hans ble utgitt på 1790-tallet, og en rekke andre i årene etter 1800. Det faktum at samlingen økte fra 98 bøger i 1799 da biskopen traff ham,²¹ til ca 160 bøger i skiftet etter ham,²² er i seg selv ytterligere en indikasjon på at bøkene er relativt nye. Det kan se ut til at Gunders bokinnkjøp økte markant etter at biskopen hadde gitt ham klarsignal til at bøkene han kjøpte var bra. Vi skal ikke helt utelukke at enkelte av bøkene han eide, var kjøpt på en lokal auksjon. Jeg vil likevel tro at han også der kjøpte ganske nye bøger. Det faktum at en bok ble solgt på auksjon, innebar ikke at den var gammel. Ut fra egne funn kan jeg slå fast at i den grad auksjonskatalogene gir informasjon om bøkens trykkeår, så er det mer vanlig at boken er 10 år gammel enn at den er 100 år.²³

Skifteprotokollen utgjør den mest fullstendige oversikten vi har over Gunders bøger, og min gjennomgang av samlingen baserer seg på denne.²⁴ Jeg har funnet det hensiktsmessig å dele Gunders bøger inn i de samme 14 emnegruppene som Landhuusholdningsselskabet benyttet i sin *Fortegnelse over Skrifter passende for den dansk-norske Landalmue*. Emnegruppene behandles også i samme rekkefølge som de forer kommer i listen.

Religions- og oppbyggelige bøger

Gunder hadde flere bøger som faller innenfor denne kategorien. Foruten bibelutgaver, hadde

Gunders boksamling inneholdt flere bøker som behandlet moralske spørsmål, likevel var det litt uventet å finne en bok om selvmord. Foto: Gunnerusbiblioteket, Trondheim.

han flere huspostiller: Luthers og Gerners *Huspostiller*, samt Andersens *Ungdommens Huspostill*. Likeså hadde han *Pontoppidans forklaring til Luthers katekismus*. Alle disse er titler man kunne vente å finne hos norske bønder. Han hadde to bøker av Balle om bibellesning, og dessuten en rekke oppbyggelige skrifter blant annet av Bastholm, slik som *Viisdoms og Lyksaligheds Lære*, og en bok med tittelen *Den bedende Hyrde*. Gunder hadde også Johann Arnds *Lyset i Mørket, eller Fire Bøger om Den sande Christendom*. Dette var

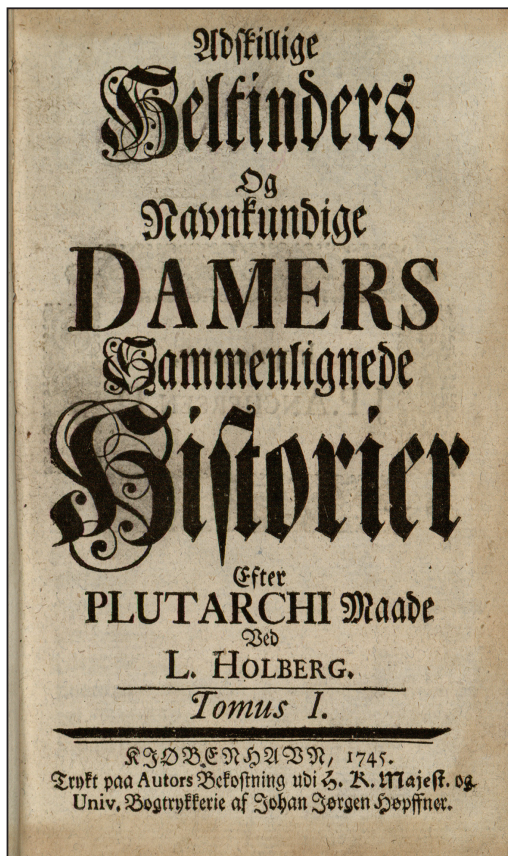
en pietistisk bok som var utbredt blant norske bønder, ifølge Jostein Fet.²⁵ Derimot var det nok færre bønder som eiet Ludvig Holbergs *Almindelige Kirke-Historie*. Det samme får vi tro gjaldt to bøker registret som *Kirkeritual* og *Betrægtninger over Kirke-Skikke*.

Om menneskets plikter

Ut fra Landhusholdningsselskabets liste kan vi i denne emnegruppen vente å finne morallære, om plikter mot seg selv, andre mennesker, ja også mot dyrene. Blant bøkene som inngikk i Gunders boksamling, vil jeg nevne Hans Jørgen Birchs *Dydeler for Børn i Tankevers og bibelske Sprog*, samt Bastholms *Betrægtninger over Selvmord*. En bok med tittelen *Medlidelighed blant Menneskene* hadde han også kjøpt. Den mest kjente av bøkene er nok likevel Laurits Smiths *Forsøg til en fuldstændig Læreybygning om Dyrenes Natur og Bestemmelse, og Menneskets Pligter mod Dyrene*. Dette var en bok som tok sterk avstand fra mishandling av dyr. Forfatteren forklarer hvorfor dyrene finnes i verden, hva som er Guds mening med dem, og han argumenterer sterkt for at dyr skal behandles med verdighet. Boken var i samtiden også populær blant embetsmenn og borgerskap, viser mine analyser av bokauksjoner i Norge.²⁶

Om verdens begivenheter

Både historie og biografier over berømte menn fantes på Landhusholdningsselskabets liste. I Gunders samling finner vi en rekke biografier, blant annet *Kong Carl den 12: Levnet og Frierich en 2den af Preussen, hans Levnetsbeskrivelse og Buonapartes Levnet og Bedrifter, samt hans Dagbog over Feltoget i Egypt*. Den siste må kunne sies å ha vært en svært aktuell bok den gang Gunder kjøpte den. Kriger har opplagt interessert ham, for han kjøpte *Historisk Dagbog om Kriger* og også *Om de fiendtliges Langang paa England* av Nyegaard. Hans biografiske interes-

Gunder hadde kjøpt mange biografier. Interessen omfattet ikke bare berømte menn, også interessante kvinner var det plass til. Foto: Gunnerusbiblioteket.

ser favnet bredt. Han hadde kjøpt *Mærkværdige Mænds Levnetsbeskrivelser* av Salzmann, som behandler livene til Franklin, Egede, Columbus og Penn. Interessen begrenset seg heller ikke til berømte menn, for i samlingen finner vi Holbergs *Adskillige Heltinders og navnkundige Damers sammenlignende Historier*. Også mer generelle historiske verk vekket Gunders interesse, som *Kongeriget Dannemarks, Norges og Hertugdømmet Slesvig Holstens Historie* i fire deler, og også Werfels *Almindelig Verdens Historie*.

Om barneoppdragelse

På Gunders tid ble det utgitt flere bøker om barneoppdragelse, blant annet den meget populære *Peder Jensen eller Anvisning til en fornuftig Barneoppdragelse* av Salzmann. Boken ble allment kun omtalt som «Pedersen», uten angivelse av forfatter. Alle visste hvilken bok det var snakk om. Gunder hadde ikke denne boken i samlingen sin og heller ingen andre bøker i emnet. Dette er overraskende, for bøker om barneoppdragelse nådde ellers langt ut i befolkningen. Kan forklaringen være at den allerede var gitt videre til en av sønnene eller var dette et område hvor Gunder mente han og familien klarte seg uten litteratur?

Om jordens forfatning

Gunder interesserte seg meget for kunnskap om andre land i form av geografibøker som Kierulfs *Geographie for Ungdommen*, Holbergs *Geographie eller Jordbeskrivelse, ziiret med behørig Land-Korter af Nicolai Jonge* eller Hübners *Geographie*. En bok som Lytchens *Om Staternes Echonomi* viser oss den samme interessen. Han leste også beskrivelser av mer konkrete og nærliggende steder som Hauberts *Beskrivelse over Kiøbenhavn* eller *Beskrivelse over Christiansborg*. Reisebeskrivelser var meget populære og Gunder hadde innkjøpt Campes *Nyeste reisebeskrivelser*. Dette er et verk i hele 17 deler, som jeg ikke hadde ventet å finne i en bondes boksamling.

Matematikk og naturlære

Ut fra Landhusholdningsselskabets liste omfatter dette emnet bl.a. regnebøker og astronomi og Gunder hadde bøker i begge disse genrene. Han hadde kjøpt én regnebok: Christian Cramers *Aritmetica tyronica eller en grundig Vejvisning practice at lære ald fornøden Huus- og Handels-regning*. Dette var en bok som flere bønder brukte. Jostein Fet har funnet tre eksemplarer av *Cramers Regnebog*, som den vanligvis ble kalt, i

sin gjennomgang av bondeskifter. Ellers hadde Gunder også Søborgs *Stjerne Catechismus*.

Naturhistorie

Bøker om planter, dyr og fugler inngår i denne emnegruppen. Det ser ut til at Gunder bare hadde to bøker som det er naturlig å plassere her: Hammers *Flora Norvegica* og Esaias Fleischers *Forsøg til en Natur-Historie, indeholdende vor Klodes Udvikling ved Adams Skabelse, og den dermed ved Syndflodens foregangne Forandring*. Den siste av disse to titlene var i hele 13 bind, så vi kan likevel si at emnet utgjorde en markant del av boksamlingen.

Landhusholdning

Dette er en emnegruppe som naturlig nok var spesielt relevant for en bonde. Her kan vi vente å finne bøker som jus for bønder, åkerdyrking, husholdningsbøker for jenter eller oppskrifter for husmoren. Økonomiske forhold i jordbruket faller også innenfor dette emnet, sammen med bøker om fruktdyrking, skogsdrift og dyresykdommer.

En del av Gunders bøker hører hjemme i denne gruppen, men kanskje ikke så mange som jeg hadde forventet. Her finnes *Bog om det norske Skogvæsen*, Wamberges *Hauge Dyrkning* og Abildgaards *Dansk Heste- og QvægLæge, eller Haandbog for Bondestanden til Vejledning ved de almindeligste Sygdomme hos Heste, Hornqvæg, Faar og Sviin*. En bok som lovet bonden økte inntekter, var Carl Gust Bøges *Sikre Erfaringer og paalidelige Raad til Velstand og Formue. Eller den ved mange Aars egne Forsøg erfarne Svenske Landmand*.

En rekke juridiske bøker inngikk i Gunders samling, noen beregnet direkte for bonden, og andre mer allmenne. Både *Kong Christian den Femtis Norske Lov* og Svend Stenersens *Nyttig lovkundskab for den norske Landmand* inngikk i samlingen. En uspesifisert *Dansk Lovbog* sam-

men med en 2-bindsutgave av Hagerups *Dansk lovkundighed* hadde han også kjøpt. Jeg er usikker på om dette kan være Matthias Hagerup *Den norske Bondes juridiske Pligter og Rettigheder*, som Jostein Fet har funnet et par eksemplarer av i sin gjennomgang av bondeskifter.²⁷ At norske bønder eide juridiske bøker og at de benyttet seg av rettsapparatet for å fremme egne interesser, er velkjent. Det uvanlige er likevel at Gunder eide så mange bøker av denne typen.

Om adskillige kunster og håndteringer

Gunder hadde to bøker om ølbrygging: *Malms om Øllbrygning* og *Om Brændeviin og Øllbrygning*. Han hadde også to forskjellige bøker om farging: *En Fuldstændig Farve-Bog* og Werfels *Nye Farvebog for Fruentimmer*. Dessuten inngikk en *Maler-Forgylde og Lakerbog* i samlingen hans. Han hadde dessuten en *Fiskerbog* og noe mer uventet Molbergers bok *Om Salt Vands Fiskerie*. Når jeg sier uventet, er det fordi Gunder slett ikke bodde langs kysten, men godt inne i landet og følgelig langt fra saltvann. At han likevel hadde kjøpt boken, er igjen et eksempel på at hans kunnskapstørst ikke bare omfattet de nære og for ham nyttige ting.

Om morsmålet

Når man i Norge rundt 1800 snakket om «morsmålet» i forbindelse med bøker og leseopplæring, var det dansk man mente. Selv om man snakket sin lokale dialekt, var det dansk man skrev og dansk man leste. Gunder hadde Jens Leths *Danske Glossarium*, samt to lesebøker, både Rasmussens *Læsebog* og Morten Hallagers *Forsøg til en Læse-Øvelses-Bog* i samlingen sin. Formularbøker var populære på denne tiden. Det var bøker som viste hvordan man satte opp kontrakter, skjøter og vekslers, men også brev til forskjellige anledninger som bryllup, begravelser og dåp. Gunder hadde én slik, i skifteprotokollen kort nevnt som *Formularbok*.

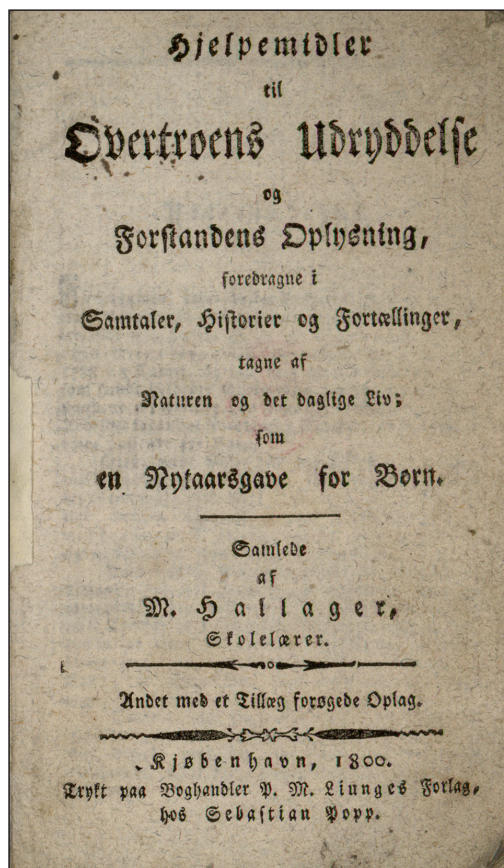
Helsebøker

Slutten av 1700-tallet var en tid da man fikk ny kunnskap om medisinsk behandling, samtidig som tilgangen til leger fortsatt var svært begrenset. Legebøker av forskjellig slag ble populære, så også for Gunder. Han kjøpte både oppdaterte helsetidsskrifter som Thodes *Sundheds-Journal*, utgitt i 2 bind i København 1794–1797, og andre allmenne medisinske bøker som Faustes *Sundheds Catechismus* og Smiths *Lægebog*. De fleste av bøkene i samlingen er av mer allmenn natur, men det finnes også enkelte bøker rettet mot en spesiell sykdom, som Mangors *Underretning om Radesykens Kiendetegn, Aarsag og Helbredelse*. I første omgang er det lett å tenke seg at Gunder hadde radesyke, dvs. en alvorlig variant av syfilis, men samtidig skal man være klar over at mot slutten av 1700-tallet kom det en lang rekke bøker som behandlet nettopp denne sykdommen. Sykdommen var «på moten» om man så kan si. At Gunder hadde kjøpt en bok i emnet, kan derfor like gjerne bety at han var en opplyst mann som ville orientere seg, og eventuelt også spre kunnskap om sykdommen. Kanskje ville han også bidra til helbredelse av noen i hans omgivelser som hadde sykdommen. At Gunder anså at moralsk oppførsel var viktig for sunn helse, kan vi kanskje tolke ut av at han også hadde kjøpt *Sundheds Sædelære*.

To andre genre som var populære på denne tiden, bøker om hvordan man skulle behandle skinndøde, og bøker for gravide og fødende, ser ikke ut til å ha vært av interesse for Gunder. Jeg har ikke funnet noen eksempler på bøker innen disse områdene i samlingen hans.

Allmen opplysning og tidsfordriv

Dette er en gruppe som omfatter svært forskjellige bøker på Landhuusholdningsselskabets liste. Både hjelpemidler for å utrydde overtroen, fortellinger om livet i forskjellige landsbyer, diverse samtaler og fortellinger, morende

Bekjempelse av overtroen sto sentralt i opplysningsarbeidet. Hallagers bok var meget populær og en av dem som biskop Hansen anbefalte de lokale leseselskapene å kjøpe inn. Foto: Gunnerusbiblioteket.

historier og også bøker vi vil karakterisere som skjønnlitteratur, stod på listen.

Mange av Gunders bøker faller naturlig inn i denne gruppen. To titler av Morten Hallager, *Hjelpemidler til Overtroens Udryddelse* og *Forstandens Oplysning* og *Om Hexemestere, Troldekvinder*, var populære, men nok ikke så utbredt blant norske bønder som forfatteren kunne ønske.²⁸ Gunders interesse hadde forfatteren derimot vekket. Her tror jeg vi kan spore en påvirkning fra biskop Hansen i Kristiansand,

for dette var bøker han propagerte for i sine leseselskap.²⁹ Jeg tror også at biskopens innflytelse ligger bak innkjøp av *Loland Læseselskab* og *Biskop Hansen om Skolevæsenet*. Det er ellers interessant å notere at sogneprest Hans Strøms essaysamling *Tilskueren paa Landet* inngikk i Gunders boksamling, siden Strøm skrev fra en helt annen del av Norge, nemlig nordvestlandet. Gunder kjøpte flere bøker for å la seg underholde, som Salzmanns *Constants curiose Levnet og besynderlige Fataliteter*. *Skinderhans Levnet* høres også underholdende ut. I samlingen inngikk flere bøker av Ludvig Holberg, både *Niels Klims Reise under Jorden*, *Jeppé på Bierget*, *Comedier* og *Epistler*. Komedier var tydeligvis også populære blant deler av bondestanden, ikke bare hos borgerskap og embetsverk, for Gunder hadde kjøpt ytterligere to komedier: *Wandahls Moderen, eller hun som ikke kan vælge* og *Stedmoderen*. Også Petter Dass' *Nordlands Trompet* fantes i samlingen. Fabler var noe Gunder likte. Han hadde både *Æsops Fabler* og C.F. Gellerts *Fabler og Fortællinger*. Fablene kunne nok more barna også, på samme måte som Hallagers *Nytaarsgave*, eller som den lange og fullstendige tittel lyder: *Smaa muntre Historier og Fortællinger, blandede med fornøielige Samtaler, indrettede efter Børns Fatte-Evne for at opvække deres Læselyst, og tilligen at vænne dem til Dyd, og en artig Opførsel baade hjemme og i Selskab med andre Børn*. Gunder har hatt egne barns lesning i tankene når han kjøpte bøker.

Viser og sanger

Gunder hadde en lang rekke ganske moderne sangbøker. Han hadde f. eks. både *Catechismus Sange*³⁰ og *Evangelii Sange*³¹ av Petter Dass. Dette var bøker som var meget populære hos bøndene. Jostein Fet fant henholdsvis 257 og 195 eksemplarer av disse to i skiftene han gjennomgikk.³² At Claus Frimand er representert med to sangbøker, er heller ikke uventet. Andre

sangbøker har titler som *Selskabs Sange*, *Sange til Tidsfordriv for Danske og Norske Borgere* eller *50 nye Viser*. Her fantes også eldre titler som Anders Sørensen Wedel og Peders Syvs *Kjæmpebog*, eller som den fulle tittel lyder *Et hundrede udvalde Danske Viser om allehaande merkelige Krigs-Bedrifter, som sig her udi Riget ved gamle Kemper, raffnkundige Konger oc ellers forneme Personer begiffuit haffuer*. Også boken som omtales som *en gl. Bog 300 Hester er kaldet* hører nok inn i denne gruppen.

Forberedelse til forstandens dannelse og kunnskaps erhverv i alminnelighet

Gunder hadde et par lærebøker som kan forsvare sin plass i denne gruppen. En av dem er av Hallager og er en lærebok for realskoler, og som det sies i tittelen «det borgerlige Liv»: *Kort Begreb af de Menneskelige Færdigheder og Kunds-kaber. Indeholdende en kort Udsigt over Menneskets Naturhistorie, dets borgerlige Indretninger, Næringsveie og Trang, samt hvorledes denne afhjelpes ved Kunster, Haandverker og Haandar-beider*. Boken gir mye praktisk kunnskap, og ser utenfor det tradisjonelle bondeyrket. Kanskje kjøpte han den av nysgjerrighet, for selv å få innsikt i nye områder, kanskje kjøpte han den som lærebok for de av sønnene som ikke skulle overta gården. Som nevnt tidligere satt han på en odelsgård, hvilket betyr at gården gikk i arv til eldste sønn. De andre måtte finne andre måter å livnære seg.

Var samlingen som man kunne forventet?

Etter denne gjennomgangen vil jeg se på forskjellige aspekter ved Gunders samling.

Landhuusholdningsselskabet

La oss først foreta en sammenligning av den relative fordeling av bøker på de enkelte emnegruppene i Gunders samlingen sett i forhold til

Emnegruppe	Landhuusholdningsselskabet	Gunder Knudsen Løvslund
Religion og oppbyggelige bøker	(4) 9,5	(1) 17,9
Om menneskets plikter	6,9	3,7
Om verdens begivenheter	8,7	(2) 13,0
Om barneoppdragelse	3,6	-
Om jordens forfatning	(3) 10,2	6,2
Matematikk og naturlære	5,5	3,7
Naturhistorie	4,0	1,2
Landhuusholdning	(1) 19,6	(4) 10,5
Om adskillige kunster og håndteringer	4,4	4,9
Om morsmålet	1,5	2,5
Helse	3,6	6,8
Allmenn opplysning og tidsfordriv	(2) 16,4	(2) 13,0
Viser og sanger	2,9	8,6
Forberedelse til forstandens dannelse og kunnskaps erhverv i alminnelighet	3,3	1,2
Uplasserte		6,8

mønsterlisten fra Landhuusholdningsselskabet:

Hvis vi ser på de fire største emnegrupperne hos henholdsvis Gunder og Landhuusholdningsselskabet, ser vi av tabellen ovenfor at tre av dem er sammenfallende, selv om de ikke kommer i samme rekkefølge. Emnet «Religion og oppbyggelige bøker» er klart det største hos Gunder, mens «Landhuusholdning» er den største emnegruppen hos Landhuusholdningsselskabet. Vi vet gjennom Fets undersøkelser at religiøs litteratur var helt dominerende i bondeskifter.³³ Også hos Gunder utgjør disse bøkene den største emnegruppen, men de er på ingen måte dominerende i samlingen totalt. At «Landhuusholdning» utgjør den største emnegruppen hos nettopp Landhuusholdningsselskabet, er ikke egnet til å overraske. Det siste av de tre emnene som i begge tilfeller inngår i de fire på topp, er «Allmenn opplysning og tidsfordriv.»

Det siste av de fire emnene på topp er imidlertid forskjellig. Der Landhuusholdningssels-

kabet har «Om jordens forfatning» som en av de fire emnene på topp, har Gunder «Om verdens begivenheter». Her er det Gunders interesse for historie og for biografier som gjør utslaget. Landhuusholdningsselskabet har flere bøker innen geografi og reiser. Samtidig hadde Gunder en reiseskildring i 13 bind, så han hadde også interesse for dette emnet. Hovedinntrykket etter å ha foretatt en sammenligning er at bonden Gunder Løvslund hadde bygget opp et privat bibliotek som emnemessig hadde store likhetspunkter med hva tidens opplysningsmenn anbefalte som relevant for landallmuen. Vi snakker da om opplysningsmenn som ønsket at også bønder skulle få tilgang til mer enn den aller mest nødtørfigste kunnskapen.

Utover likhetspunktene som nettopp er kommentert, er det også andre aspekter ved samlingen som trenger en spesiell kommentar. Det er spesielt fire forhold jeg vil trekke frem.

Størrelsen

Størrelsen på samlingen er i seg selv egnet til å forbause. Den er blant de største vi har dokumentert blant bønder per i dag, selv om også andre bønder hadde betydelige boksamlinger. En av dem kom opprinnelig også fra Finsland og var jevngammel med Gunder. Biskop Hansen forteller fornøyd om bonden Jon Olsen Næssets boksamling. «Manden havde sin i sin daglige Stue i et Hiørneskab sit daglige Haandbibliotek; men et lite Værelse havde han for sig selv, hvor han oftest opholder sig i sine ledige Timer, og da læser. Hans Bogsamling udgjør et Antall av 105 Nummere, hvoriblant ere mange gode Værker», sier biskopen.³⁴

Sammensetningen

Om størrelsen på Gunders boksamling er imponerende, er sammensetning kanskje enda mer overraskende. Etter Fets gjennomgang av bondeskifter, kunne vi forventet at religiøs litteratur var mer dominerende. På den annen side visste vi at biskop Hansen var fornøyd med de bøkene som inngikk i samlingen da han så den, og vi visste at Hansens syn på hva som var passende og nødvendige bøker for bonden, sammenfalt med Landhuusholdningsselskabets. At Gunders samling omfatter de fleste emneområder Landhuusholdningsselskabet anså som passende og nyttige for bondestanden, burde derfor ikke forbause oss.

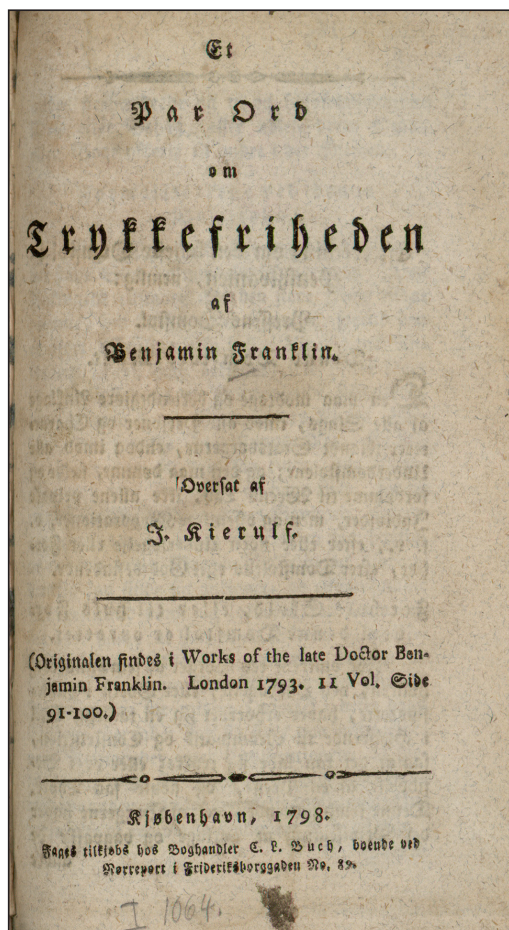
Antallet verdifulle bøker

Innledningsvis har jeg plassert Gunder blant de velstående bøndene, om enn ikke blant de rikeste. Likevel finner vi bøker, eller snarere verk, i samlingen hans som jeg ikke ville forventet der, meget verdifulle bøker. Dette er bøker verdsatt til hele 20 riksdaler, som *Michaels Bibel gl og nye Testamente* Også fire andre meget kostbare bøker inngikk i skiftet. Det er *Kongeriget Dannemark Norges og Hertugdømmet Slesvig Holsteins Historie i 4 Deele*, verdsatt til over 18 riksdaler; *Holbergs Geographie i 8 Bind*, verdsatt til mer enn 13 riksdaler; *Af de*

*nyeste og bedste Reisebeskrivelser i 17 Bind*³⁵, verdsatt til over 20 riksdaler, og endelig *Fleischers Naturhistorie indbunden i 13 Bind*, verdsatt til hele 45 riksdaler. Verdien bare på disse fem titlene var på over 115 riksdaler! Om vi tar utgangspunkt i at en ku kostet 4 riksdaler, ville dette tilsvare prisen for nesten 30 kuer.³⁶ At en bonde, om enn relativt velstående, valgte å bruke så mye penger på fem verk, må være ganske uvanlig.

Politisk litteratur

Omfanget, variasjonen i emner, og de verdifulle bøkene er i seg selv aspekter ved samlingen som er egnet til å forbause og imponere oss, men jeg vil trekke frem ytterligere en side ved samlingen. Gunders boksamling inneholdt flere titler som vi i dag ville klassifisere som aktuell samfunnslitteratur, ja kanskje rent ut sagt politisk litteratur. *Politisk Arbejde 1te Samling* finnes blant bøkene. Det gjør også *Politisk Haandbog med den lette Regnekunst*. En bok av Holberg faller også naturlig inn blant samfunnslitteratur, nemlig *Dannemarks og Norges geistlige og verdslige Staat eller Beskrivelse nu anden gang forandret efter nærværende Tiders Tilstand*. Holberg var en mann som argumenterte sterkt for yttringsfrihet og mot sensur. Det fremkommer også i *Niels Klim*, som kan leses som en indirekte kritikk av konge og regjering, ifølge Anne-Hilde Nagel.³⁷ Gunder hadde også kjøpt Barth og Franklins bok *Om Trykkefriheden*. Odelsretten var det flere dansker som var skeptisk til, blant annet Thyge Rohe.³⁸ Rohe argumenterte sterkt mot et fedrelandsbegrep som omfattet landet man var født i, hvis språk man snakket og hvis fortid man kjente til. Tvert imot mente han at Kongen og fedrelandet trengte mange innvandrere eller fremmede, som han kalte dem. Mitt fedreland er hvor jeg bor, var hans synspunkt. Odelsretten var en hindring.³⁹ Derfor er det interessant å se at Gunder hadde kjøpt en bok nettopp med tittel *Om odelsretten*. Han hadde også bøker om

De fleste myndighetspersoner var enige om at bønder ikke skulle befatte seg med samfunnsspørsmål eller kritikk av øvrigheten. Likevel var en bok om trykkefriheten noe som hadde fanget Gunders interesse. Foto: Gunnerusbiblioteket.

forholdet mellom Danmark og Norge, som *Norske Lands Pligte og Rettigheter*. Likeledes hadde han en bok med tittel *Tilstandens Bedømmelse* og en om nøytralitet, men her er tittelen såpass utydelig skrevet i protokollen at jeg ikke har klart å identifisere mer enn dette ene ordet. En av bøkene er notert som *Om Forligelses Commissionen*.

Av de «politiske» bøkene har jeg kun funnet igjen én på Landhusholdningsselskabets liste: *Niels Klim*. Vi kan trygt gå ut fra at det var andre aspekter ved boken enn de samfunnskritiske som gjorde at den ble tatt med. Enten har de som utarbeidet listen ikke oppfattet Holbergs kritiske holdning, eller så har de bedømt det slik at bøndene ikke ville gjennomskue kritikken og at de kun ville lese boken som en underholdende roman, for bønder skulle ikke resonere om politiske saker eller myndighetenes agerende. Det var forbeholdt borgerskapet og embetsstanden. Selskapets liste speiler den type kunnskap man anså landallmuen burde få. Fremdeles anså de fleste at landallmuen ikke burde få tilgang til kunnskap som kunne gjøre dem misfornøyd med sin situasjon. Landhusholdningsselskabet har sikkert hatt dette i tankene da de utarbeidet listen, men jeg er likevel usikker på om vi skal anse at listen skal ses som et sensurverktøy. At emner som kan oppfattes som mer samfunnskritiske, er utelatt, er nok mer et uttrykk for datidens allmenne holdning at dette ikke var noe for bønder.

Her var myndighetene i utakt med hva bøndene, i hvert fall enkelte av dem, selv mente. Ser vi på denne delen av Gunders boksamling, får vi bildet av en bonde som er opptatt av prinsipielle forhold i samfunnet, en som er interessert i å se en sak fra flere sider, en som er åpen for nye tanker. Gunder fremstår som en som kanskje har et kritisk syn på enkelte forhold og som derfor kjøper bøker for å orientere seg om hva andre mener, selv om dette ikke var bøker som myndighetene mente var passende for bøndene.

Hva er forklaringen på Gunders bokinteresse?

Hvor Gunder hadde fått interesse for lesing og bøker fra vet vi ikke, men la oss se på noen forhold i omgivelsene hans for å finne en forklaring.

Familien

Så vidt vi vet har han ikke arvet bøker. Han nevner ikke noe om det selv i samtale med biskopen, og lokalhistorien forteller heller ikke noe om det. Vi vet at han lærte å lese av sin mor, som så mange andre. Kanskje har hun brakt et mindre antall bøker med seg fra sitt familiehjem, bøker hun leste på grunn av sin Gudstro, men som hun også brukte, både i sin leseopplæring av barna og for å vedlikeholde sin egen leseferdighet? Dette blir imidlertid bare gjetninger. Det ser ellers ut til at Gunder begynte å bygge en samling ut fra egne interesser.

Rolle i lokalsamfunnet

Eller kan Gunders rolle i lokalsamfunnet gi noen bakgrunn for den sterke interessen for bøker og lesning? Hadde han en spesiell sosial status som boksamlingen bidro til å underbygge? Ifølge lokalhistorien ser han ikke ut til å ha hatt noen sentrale funksjoner. Dette i motsetning til den andre bonden i Finsland som hadde mange bøker: Jon Olsen Næsset, som også biskop Hansen beskriver i positive ordelag.⁴⁰ Vi vet mye mer om ham og hans slekt enn vi vet om Gunder. Jon kom fra gården Frigstad og ifølge lokalhistorikere fremkommer det at det har vært mye sølv, noe gull, mye penger og også bøker i skiftene i slekten.⁴¹ Om Jon fortelles det at han var godt belest i jus og representerte ofte bøndene. Han skrev klageskrifter (supplikker) for dem og reiste om nødvendig til København, fortelles det. Han bygde stengjerder, drenerte myrer, bygget nye hus og brukte taksten. Han fikk både medalje og diplom, samt pengestøtte, fra Det Danske Landhuusholdningsselskab. Han ble meget rik og støttet både skole og kirke med pengebidrag.⁴² Han omtales i bygdeboken som en vettug odelsbonde, en småkonge, som satte uvanlig dype merker etter seg. I en annen kilde omtaler et datidig vitne at «Jon Næsset

var den bonde som hadde flest bøker i Agder bispedømme, etter det biskop Hansen fortel.»⁴³ Jeg kan imidlertid si lite om boksamlingen hans, utover hva biskopen fortalte, for jeg har ikke kunnet spore skiftet.⁴⁴

Når det gjelder Gunder og hans ætt får vi vite følgende om slektsgården: «Finsåna renner gjennom gården og jorden er lettdrevet. Gården går langt tilbake og har gravhauger».⁴⁵ Det fortelles videre at Gunder var en meget lærd mann med vidtfavnende kulturinteresser, uten at dette spesifiseres nærmere. Det fortelles at han etter den tiden hadde uhorvelig mange bøker og at «trongen til å lesa kunna aldri bli stetta».⁴⁶ I en annen kilde står det at Gunder hadde lese lyst og mange bøker, som Jon. «Men han var ikkje slik aktiv hjelpesmann som John, og hadde ikkje så stor rikdom».⁴⁷ Ingen av kildene nevner noe om at Gunder var involvert i noen spesielle funksjoner i forhold til lokalsamfunnet, slik Jon Næsset var. Biskopen skriver heller ikke noe som kan tolkes som at Gunder, og i og for seg heller ikke Jon, hadde noen spesiell rolle i forhold til kirken og sognepresten, f. eks. som medhjelper.

Haugebevegelsen og bondeopprørere

I tiden rundt 1800 var Hans Nielsen Hauge aktiv, og han besøkte også Sørlandet. Hauge var svært kritisk til rasjonalistiske geistlige, og dermed kritisk til myndighetene. Kan Gunders interesse for samfunnskritisk litteratur ha hatt noen forbindelse med Haugebevegelsen? Dette mener jeg at vi trygt kan utelukke. Tre forhold underbygger dette synet. For det første sammensetningen av bøker i Gunders boksamling. Den vitner om et vitebegjær innen en lang rekke fagområder, om en leser som leser mye og bredt. Dette i motsetning til Haugebevegelsens lesere, som leste religiøse tekster meget intensivt, for å gjøre tekstene til sine.⁴⁸ Det faktum at biskopen omtaler Gunder så uforbeholdent positivt, utelukker også en slik forbindelse. Likeså at

Gunder forholder seg så positivt til biskopen. Biskop Hansen var i høyeste grad en representant for de rasjonalistiske geistlige som Hauge var motstander av. Hadde Gunder hatt en tilknytning til haugianerbevegelsen ville dette ha utelukket et gjensidig respektfullt forhold mellom ham og biskopen. Biskopen sendte i 1804 et brev til Kanselliet der han tok opp problemet Hans Nielsen Hauge.⁴⁹ Pietistene hevdet senere at Hansens brev var en direkte årsak til Hauges arrestasjon.⁵⁰

Jeg har heller ikke kunnet finne noen kobling mellom Gunder og bondeopprøret i Agder på 1780-tallet. Dette betyr imidlertid ikke at han ikke har hørt om det og at det kan ha vekket en interesse hos ham for å skaffe seg innsikt i samfunnsspørsmål. At han hadde kjøpt en bok om trykkefrihet, skal kanskje kobles til at det ble innført en markant innskrenkning i trykkefriheten i Danmark-Norge i 1799. Hans relativt store samling av juridisk litteratur kan være bygget opp for å sikre den nødvendige lovkunnskap for å verge seg mot eventuelle overgrep fra lokale embetsmenns side. Her står han i en god tradisjon. Norske bønder har visst å ivareta egne interesser via rettssystemet.

Avslutning

Gunder Knutsen Løvslund var en bonde på en ganske stor og lettdrevet gård, en gård med lange tradisjoner. Her bodde han med kone og ni barn. Bøker og lesning var hans store interesse. Med tanke på hvor mye penger han brukte på boksamlingen sin kan vi kanskje snakke om en pasjon? Kildene viser at han overførte interessen for bøker til barna. Dette vet vi fordi barna kjøpte en tredjedel av bøkene etter ham på bokauksjonen.⁵¹

Tiden Gunder levde i, var preget av opplysningsarbeid blant bønder og allmue. Selv om mange mente at det var begrenset hvilken kunnskap bøndene burde få tilgang til, mente

andre, som det danske Landhuusholdningsselskabet og biskop Hansen, at bøndene trengte kunnskap innen mange områder, som naturhistorie, geografi, historie, sanger og viser, og selvfølgelig bøker om hvordan jorden skulle dyrkes og gården drives. Dette ser ut til å samsvare godt med hva Gunder var interessert i. Hans valg av bøker har klare felles trekk med hva Landhuusholdningsselskabet anbefalte. Synet på hva bønder burde få av kunnskap varierte altså, men alle var enige om at det var viktig at bøndene forble fornøyde innenfor sin stand. De burde ikke delta i samfunnsdebatten eller kritisere myndighetene. Likevel kjøpte Gunder bøker både om samfunnsforhold og om aktuelle politiske temaer som odelsretten og trykkefriheten. Både på dette punkt og når det gjelder omfang og øvrig innhold skiller hans boksamling seg fra hva Fet har funnet at bøndene eide av bøker.

Det er ingen opplagte forklaringer på Gunders store interesse for bøker. En forklaring på at bønder som Gunder kjøpte bøker for å skaffe seg kunnskap, kan være det faktum at deres mulighet for skolegang utover den obligatoriske allmueskolen, enn si studier, i prinsipp var ikke-eksisterende, med mindre man var en av de få utvalgte som den lokale presten påtok seg å hjelpe med utdanning til prest. For den som skulle overta gården, var imidlertid dette ikke et reelt valg. Bøkene ble i stedet veien til ny kunnskap. Og som vi selv har erfart, litt kunnskap vekker ofte ønsket om mer kunnskap.

Gunder fremstår i første omgang som et unntak med sin store boksamling, men han er ikke alene. Jon Olsen Næsset i nabobygda hadde minst like mange bøker som Gunder. Unntakene blir etter hvert så mange at vi må erkjenne at de representerer et mønster. Bøker dukker opp i bondeskiftene.⁵² Vi vet at bønder var medlemmer i leseselskapene i Kristiansands stift.⁵³ Sivert Aarflot, selv av bondeslekt, opprettet et fritt lånebibliotek i Ørsta. Også med-

lemmer av embetsstanden fortalte imponert om bøker hos bønder.⁵⁴

Gunder kan etter min mening stå som representant for bønder som hadde en kunnskapstørst og som hadde kontanter så de kunne kjøpe bøker. Han tilhørte en elite i bondesamfunnet. Men han var forankret lokalt, i en kultur som i utgangspunktet sto langt fra embetsverkets og borgernes i byene. Via bøkene fikk han likevel også en rekke sammenfallende opplevelser og innsikter med disse gruppene, hvilket underlettet fremtidig samhandling mellom stendene, først i 1814 og senere utover 1800-tallet. Dessverre for Gunder var dette etter hans tid.

Lis Byberg

Førsteamanuensis

Adr.: Høgskolen i Oslo

Postboks 4

0130 Oslo

E-post: lis.byberg@jbi.hio.no

Noter

- 1 Nettum 1958, s. 24f.
- 2 NRA. Cancelli Breve 1975, pakke: 4. kvartal, legges oktober, nr. 4811. Her gjengitt etter Solerød 1967, s. 18.
- 3 Langberg 1813, s. 160f.
- 4 Bregnsbo 1992, s. 104.
- 5 Nettum 1958, s. 27.
- 6 Gilje og Rasmussen 2002, 377ff.
- 7 Byberg 1997, s. 119.
- 8 Sogner 1996.
- 9 København 1807.
- 10 Biskop Hansen, hans bakgrunn og virksomhet i Kristiansands stifts beskrives utførlig blant annet i Byberg 1997. Se også Byberg 2008, hvor biskopens engasjement i opprettelse av skoler i Kristiansand by behandles.
- 11 Apelseth 2004 og Eide 2009.
- 12 Hansen 1800.
- 13 Ibid., s. 249.
- 14 Byberg 1997, s. 122.
- 15 Nå del av Søgne prestegjeld.
- 16 Statsarkivet i Kristiansand. Skannet Ministeralbok A 1/2, Finsland sogn i Bjelland prestegjeld, 1793–1815.
- 17 Lauvsland 1959.
- 18 Dyrvik 1979, s. 189f.
- 19 Dyrvik deler gårdsbrukene in i ytterligere to grupper basert på takseringsverdien: «mellomstanden», 32 %, 150 til 300 riksdaler, og «de fattigste», 30 % under 150 riksdaler.
- 20 Hansen 1800, s. 248ff..
- 21 Ibid., s. 239f.
- 22 Statsarkivet i Kristiansand. Mandal skifteprotokoll, Nr. 14 a, Fol. 307–313.
- 23 Byberg 2007.
- 24 Jeg må allerede her ta forbehold om at enkelte bøker kan ha vært holdt utenom skiftet. Konen Ragnhild døde først i 1818, selv om skiftet i 1810 er et felleskifte for ekteparet. Protokollen etter hennes skifte har jeg ikke kunnet identifisere.
- 25 Fet 1995.
- 26 Byberg 2007.
- 27 Fet 1995, s. 364.
- 28 Fet har ikke funnet noen av dem i sine undersøkte skifter.
- 29 Byberg 1997, s. 176.
- 30 *D. Morten Luthers lille Katekismus, forfattet i bekvemme Sange undr føielige Melodier.*
- 31 *Epistler og Evangelier sangvois, forfattet udi bekvemme Melodier, componeret.* Epistlerne af Sten Wirtmand. Evangelierne af Petter Dass.
- 32 Fet 1995.
- 33 Fet 1995.
- 34 Hansen 1800.
- 35 Utgitt på Gyldendahl forlag 1789–1798.
- 36 Opplysning om prisen på kuer har jeg fått fra Ivar Roger Hansen. Foredrag: *1600-tallsforfatteren Petter Dass i et bokhistorisk perspektiv.* Seminaret Bøkenes verden, Universitetet i Oslo, 8. februar. 2003. Upublisert manus.
- 37 Foredrag: *Tanker om demokrati på 1700-tallet.* De norske historikerdagene, Høgskolen i Bø, 19. juni 2010.
- 38 Se for eksempel hans *Danemark og Norges Fordringer til hverandre*, eller *Tanker om Kærlighed til Fædrelandet..*
- 39 Feldbæk 1998, s. 163f.
- 40 Hansen 1800 s. 239ff.
- 41 Lauvsland 1959 s. 297f.
- 42 Ibid., s. 306.
- 43 Stomnås 1974, 117ff.
- 44 Heller ikke Statsarkivet i Kristiansand har kunnet hjelpe meg her.
- 45 Lauvsland 1959 s. 241.
- 46 Ibid., s. 259.
- 47 Stomnås 1974, s. 120.

- 48 Trygve Riiser Gundersen har skrevet en meget informativ artikkel om denne formen for lesning i Gundersen 2011.
- 49 Christiansands bispearkiv, Biskopens Copiebog 1801–1814, s. 253. Her gjengitt etter Byberg 1997.
- 50 Her er jeg ikke enig. Se min argumentasjon i Byberg 1997, s. 59ff.
- 51 Statsarkivet i Kristiansand. Mandal sorenskriveris auksjonsprotokoll nr. 4 (1807–1812), folio 200b.
- 52 Fet 995.
- 53 Byberg 1997.
- 54 Se f. eks. Aasen 1983.

Utrykte kilder

- Statsarkivet i Kristiansand. Skannet Ministerialbok A 1/2, Finsland sogn i Bjelland prestegjeld, 1793–1815.
- Statsarkivet i Kristiansand. Mandal skifteprotokoll, nr. 14a, fol. 307–313.
- Statsarkivet i Kristiansand. Mandal sorenskriveris auksjonsprotokoll, nr. 4 (1807–1812), fol. 2000b.

Litteraturliste

- Apelseth, Arne (2004), *Den låge danninga. Skriftmeistring, diskursintegrering og tekstlege deltakingsformer 1760–1840*. Bergen.
- Bregnsbo, Michael (1992), *Gejstlighedens syn på samfund og øvrighed 1775–1800, belyst ved trykte prædikener og taler*. København.
- Byberg, Lis (1997), *Biskopen, bøndene og bøkene. Leseselskapene i Kristiansands stift 1798–1804*. Oslo.
- Byberg, Lis (2007), *Brukte bøker til bymann og bonde. Bokauksjonen i den norske litterære offentlighet 1750–1815*. Oslo.
- Byberg, Lis (2008), «Leseferdighet og skolevesen 1740–1830. Pietister, 'potetprester' og et ungt norsk Storting», *Heimen*, nr. 4, s. 329–340.
- Dyrvik, Ståle (1979), *Norsk økonomisk historie 1500–1970*, B. 1: 1500–1850. Bergen.
- Eide, Elisabeth (2009), «Bønder og bøker – opplyst folkelighet omkring år 1800», *Nytt norsk tidskrift*, nr. 2, s. 141–152.
- Feldbæk, Ole (1998), *Nærhed og adskillelse 1720–1814*. Oslo. (Danmark-Norge 1380–1814, b. IV)
- Fet, Jostein (1995), *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo.
- Fortegnelse over Skrifter passende den dansk-norske Landalmue*. Udgiven af Det Kgl. D. Landhuusholdningsselskab. København 1807.
- Gilje, Nils og Rasmussen, Tarald (2002), *Tankeliv i den lutherske stat*. Oslo. (Norsk idéhistorie, b. II)
- Gundersen, Trygve Riiser (2011), «Memory and Meaning. The Haugean Revival (1796–1804) and its Place in the History of Reading», s. 159–190, *Religious Reading in the Lutheran North. Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*. Ed. By Charlotte Appell and Morten Fink-Jensen. Newcastle upon Tyne.
- Hansen, Peder (1800), «Agtværdige Mænds Biographier blant Land-Almuen», s. 239–252, Hansen, Peder, *Archiv for Skolevæsenets og Oplysnings Udbredelse i Christiansands Stift*. B. 1. København.
- Langberg, Gunder (1813), «Hvori bør Almuens Ungdom undervises i Skolerne saavel i Byerne som paa Landet?», s. 139–170, *Historisk-Philosophiske Samlinger*. Udgivne af Det Kongelige Selskab for Norges Vel. Femte Deels Første Bind. Christiania.
- Lauvland, Kristen (1959), *Finsland, B. 1: Ætt og gard*. Utgjeve av Finsland sogelag.
- Nettum, Rolf N. (1958), «Opplysningstiden», s. 1–101, *Folkelig kulturarbeid. Det frivillige folkeopplysningsarbeidet i Norge*, av Rolf Nettum et al. Oslo.
- Sogner, Sølvi (1996), *Krig og fred 1660–1780*, Oslo. (Aschehougs verdenshistorie, b.6)
- Solerød, E. (1967), *Tønsberg seminar. Et skoleholderseminar for Akershus stift omkring 1800*. Oslo.
- Stomnås, Johan (1974), *Finsland, B. II: Nærings- og kulturlivet*. Utgjeve av Finsland sogelag. Kristiansand.
- Aasen, Elisabeth (1983), *Fra gamle dage. Memoarer, dagbøker, salmer og dikt av kvinner ca 1600–1880*. Oslo.